

ԲՅՈՒՋԱՆԻՒԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ X—XI ԴԻ.

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

591 թ. Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Իրանի միջև Հայաստանի երկրորդ բաժանմամբ երկրի մեծագույն մասը մտավ կայսրության կազմի մեջ¹: Թեև արաբական տիրապետության ժամանակ Հայաստանի նվաճված հողերը կազմեցին խալիֆայության նահանգներից մեկը, Բյուզանդիան մինչև վերջ դրանք համարում էր սեփականը, և երբ IX դ. կեսերից խալիֆայության աստղը գնալով մարում էր, Բյուզանդիան ջանում էր դրանք առնել իր ոլորտի մեջ: Սկզբնական շրջանում նա ստիպված էր հաշտվել Հայաստանում ստեղծված քաղաքական իրադրության հետ, ճանաչել այսուհետև առաջացած պետական միավորներին՝ հայկական մի շարք իշխանություններին գոյության փաստը: Դրանցից խոշորագույնը Շիրակի Բագրատունյաց պետությունն էր՝ իշխանաց իշխանի գլխավորությամբ, որ 884 թ. օգոստոսի 26-ին՝ իրեն հռչակեց համայն Հայաստանի թագավոր:

Բյուզանդական կայսրությունը հավանաբար այդ թվականին ճանաչեց Շիրակի Բագրատունյաց պետությունը, թեև հիմքեր չունենք բացառելու, որ Բյուզանդիան քաղաքական կապեր ու հարաբերություններ պիտի հաստատած լիներ դրանից առաջ էլ, երբ Շիրակին տիրում էր Բագրատունի իշխանաց իշխանը: Հարցերի հարցը, սակայն, այլ է: Կայսրությունը Շիրակի հայկական պետությունը 884/885 թթ. ճանաչեց որպես ինչ. իշխանություն, թե՞ թագավորություն, պետության գլուխը՝ «իշխանաց իշխան» (ἀρχων των ἀρχόντων), թե՞ թագավոր (βασιλεύς): Միջնադարյան հայ պատմիչներից ամենավաղը և ամենաարժանահավատը տվյալ հարցի լուսաբանման համար, պարզ է, Հովհաննես Դրասխանակերտցին է: Նրան կանդաղադառնալով քիչ հետո: Այստեղ նշենք, որ այս դեպքերից շուրջ մեկ դար հետո Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը ցույց է տալիս, որ հայոց թագավորության վերականգնումը տեղի ունեցավ «ի ձեռն Աշոտոյ Բագրատունւոյ, որ եղև յաւուրս Վասիլ Յունաց թագաւորին և կամակցութեամբ նորին»²: Բյուզանդական կայսեր «կամակցութեամբ» թագավորեց նաև Աշոտ Ա-ի որդի Սմբատ Ա-ն³, Այս փաստը սոսկ վկայում է, որ Բյուզանդիան դեմ չէր հայոց թագավորության վերականգնմանը, դեմ չէր, որ հայերը նրանց «թագավոր» հորջորջեին, բայց ամենևին չի նշանակում, որ Բյուզանդիան նրանց «βασιλεύς» ճանաչեց՝ «թագավոր» բյուզանդական հասկացողությամբ:

Հալ հեղինակներից իմաստի առումով ամենաանառարկելի տվյալը հանդիպում է Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու՝ դեպքերից շուրջ դար անց գրած երկերում: Վարդանը գրում է, թե ամիրապետը (արաբ խալիֆան) առաքել թագ և հանդերձս և երիվարս: Զնոյն և կայսրն Վասիլ առաքէ»⁴: Այդ-

¹ Զեկուցում 22 ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի «Հայկական պետականությունը հին և միջին դարերում» գիտական նստաշրջանում 1993 թ. ապրիլին:

² Թվականի մասին տե՛ս Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ 13—18-րդ դդ., հ. Բ, Երևան, 1956, էջ 156—162:

³ Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկուն Պատմութիւն տիեզերական (այսուհետև՝ Ասողիկ), Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 157:

⁴ Նույն տեղում, էջ 159:

⁵ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցուն Պատմութիւն տիեզերական (այսուհետև՝ Վարդան), Մոսկվա, 1861, էջ 117:

պես է արտահայտվում նաև Կիրակոս Գանձակեցին. Վասիլը «դարձնալ թագ առաքելաց Աշոտոյ ի վերայ իսմայէլականին»⁵: Այս պարզ նախադասութիւնները, ինչպես կտեսնենք, ձևագնդի պես աճեցին հայագետների աշխատութիւններում, հասնելով անհավատալի չափերի: Նրանք հավատացած են, որ Բագրատունյաց հայոց թագավորութիւնը որպէս այդպիսին ճանաչեց նաև Բյուզանդական կայսրութիւնը: Հայագիտության մեջ այդ կարծիքի հիմքը դրեց Միքայել Զամչյանը, որը՝ դրեց, թե խալիֆայից հետո Վասիլ կայսրը խնքնեալ առաքելաց նմա թագ պատուական և զարդս մեծագին՝ համարելով նրա արժանի այնպէս պատուոյ. և ետ նմա զամենայն անուանս պատուոյ իշխանութեան, որ ի թագաւորութեան Յունաց»⁶:

Արդ տեսնում ենք, թե Կիրակոս Գանձակեցու «թագ առաքելաց Աշոտոյ» բառերը ինչքան աճեցին, որոնց մասին աղբյուրներում ակնարկ անգամ չկա: Կարիք չկա այստեղ մեկ առ մեկ և հանվանե հիշատակել բոլոր հայ պատմաբաններին, որոնք որդեգրեցին Միքայել Զամչյանի կարծիքը, տալով հիշյալ «ակտի» մասին իրենց բացատրութիւնները: Բավական է կանգ առնել մի քանիսի վրա:

Մաղափա աբգայիսկոպոս Օրմանյան. «Վասիլ կայսր... լավ շտեմով թագավորական աստիճանի և պատվո շնորհմամբ Հայերուն արաբական տիրապետության հետ ներքնապես վապկելը և փութաց ինքն ալ յուր կողմեն սիրելի երևալ Հայոց, և անոնց համակրութիւնը վառ պահել: Այս նպատակով ինքն ալ յուր կողմեն «դարձնալ թագ առաքելաց Աշոտոյ ի վերայ իսմայէլականին»⁷:

Լեո. «Մութամիդ-Բիլլահ խալիֆը... հանձնարարեց արքայական թագ ու զգեստ տանել Աշոտին և հայտարարել նրան Հայաստանի թագավոր: ...Աշոտին Հայաստանի թագավոր անուանեց նաև Բյուզանդիան»⁸:

Ֆրանսիացի պատմաբան Ռ. Գրուսեն, հենվելով Վարդանի և Կիրակոսի հաղորդածի վրա, գրում է, թե «Բաղդադի արքունիքի որոշումից հետո Կոստանդնուպոլսի արքունիքը շուրջ պարտական մնալ և Վասիլ Ա.-ն, ինչպես խալիֆա Մութամիդը, Աշոտին թագավորական թագ ուղարկեց»⁹:

Ն. Ադունցը կարևորութիւն չի տալիս Աշոտին Վասիլի կողմից թագ ստանալու մասին ուշ հեղինակների հաղորդած տվյալներին: Նշելով խալիֆա Մութամիդից ուղարկված թագի և Աշոտի թագադրվելու արարողության մասին, նա գրում է. «Վասիլ կայսրը շտապեց ապահովել Աշոտի հաջորդութիւնը, ձեռնադրութեան, նուաճութեան և սիրոյ» դաշինք հաստատելով և «որդի սիրելի անուանելով» և «հաղորդակից կացուցանելով յամենայն թագաւորութիւնս տէրութեան իւրոյ»: Վերջին խոսքերիս իմաստն է՝ տունել Աշոտին կայսրութիւն հովանավորութիւն տակ»¹⁰:

Հ. Մանդլյանը, որ բազմիցս նշել է Աշոտ Ա Բագրատունու՝ արաբ խալիֆա Մութամիդից թագավորական տիտղոս, թագ և թագավորական զգեստներ ստանալու մասին, Բյուզանդիայի կողմից նման վերաբերմունքի արժանանալը շատ տեղերում չի նշում¹¹: Միայն «Հայաստանի առևտրի և

⁵ Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե յ ի, Պատմութիւն հայոց (այսուհետև՝ Կիրակոս), աշխատասիրութիւն 4. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 80:

⁶ Մ. Զ ա մ չ յ ա ն, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 703:

⁷ Մ ա ղ ա փ ա ա թ ք ա յ ի ս կ ո պ ո ս Օ Ր մ ա ն յ ա ն, Ազգապատմ., մասն Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1913, էջ 994 (հղումը՝ Կիրակոսից է):

⁸ Լ Ե Ո, Հայոց պատմութիւն, հ. Բ, Երևան, 1947, էջ 522:

⁹ René Grousset, Histoire de l'Arménie. Des origines à 1071, Paris, 1947, p. 395.

¹⁰ Ն. Ա դ ո ն յ, Բագրատունաց փառքը՝ Պատմական ուսումնասիրութիւններ, Պարիս, 1948, էջ 86:

¹¹ Հ. Մ ա ն ղ յ ա ն, Քննական ս. լ. թիւն հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960, էջ 40, 64, 234:

քաղաքների մասին» գրքում նա հստակ դրում է, որ Աշոտ Բագրատունին «887/89 թվին (1) Մուսամիդ իսալիֆից (870—892) ստացավ թագ և թագավորի տիտղոս: Այդ տիտղոսը նախադրել էր նաև Բագրատունի Ա—ը»¹²:

Աշոտ Հովհաննիսյանը գրում է, որ «խալիֆ Մուսամիդը... թագ հղեց նրան (Աշոտին—Հ. Բ.): Մերձիմաս Վասիլ կայսրին մնում էր միայն ողջունել և վավերացնել (!) իր «սիրելի որդի» Աշոտի թագադրությունը»¹³:

Հարցը հատուկ և հանգամանորեն ուսումնասիրել է Վ. Յուզբաշյանը: Նա համաձայն է տողերիս հեղինակի այն կարծիքին, որ բյուզանդական պաշտոնական փաստաթղթերում Բագրատունի և Արծրունի թագավորները կոչվում են *αρχων των αρχωνων* (աշխանաց իշխան)¹⁴, և միանգամայն իրավացիորեն Վարդանի և Կիրակոսի՝ Աշոտ Ա-ին բյուզանդական Վասիլ Ա կայսեր կողմից թագ ուղարկելու մասին տեղեկությունները համարում է «ուշ շրջանի ենթադրություններ, որոնք առաջացել են արաբական թագերի հիշողությունների ազդեցությամբ»¹⁵, թեև վերջերս հրատարակած իր մենագրության մեջ նա այդքան էլ վստահ չի պնդում այդ միտքը և այդ «ակտի» գոյությունը չի բացատրում¹⁶:

Վերջապես կանգ առնենք նորերս լույս տեսած և մի մենագրության վրա¹⁷, որում քննության են առնված նաև սույն հոդվածում արծարծված հարցերը: Հեղինակը՝ Ռ. Մաքևոսյանը, հենվելով Վարդանի ու Կիրակոսի և տվյալ հարցի համար որևէ արժեք չներկայացնող հայամավորների վրա (1467 թ. և 1511 դ. և 1806 թ. արտագրված), պնդում է, թե «ուրեմ տառակոստան չի կարող լինել», որ Վասիլը Աշոտին թագ է ուղարկել, և դա հաստատում է Անանուն Զրուցաօրի առասպելապատում գրքի վկայությամբ, համաձայն որի Ռոմանոս Ա լեկապենոս կայսրը (920—944 թթ.) Աշոտի որդի Սմբատ Ա-ին (890—913 թթ.) թագ է ուղարկել, հետևաբար «անտարակուսելի է, որ Աշոտը ևս ստացել է թագ»¹⁸: Նա ի վերա այսր ամենայնի չի նկատում, որ Ռոմանոս լեկապենոսը թագավորել է (կոնստանդին Միրանաթինի հետ) Սմբատի նահատակությունից յոթ տարի անց:

Վասիլ Ա-ի կողմից Աշոտ Ա-ին թագ ուղարկելու և նրան թագավոր ճանաչելու վարկածը միտք գործեց «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական հրատարակության Գ հատորը¹⁹, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների և դպրոցական դասագրքերը²⁰:

Ստորև մանրամասն կխոսենք այս կարծիքի անհիմն լինելու մասին, բայց այստեղ ընդգծենք, որ եթե հայ և օտար հայագետներին կարելի է մի

¹² Я. А. Манандян. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван, 1954, с. 202.

¹³ Ա. Հ. Հովհաննիսյան, Դավազներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1957, էջ 33:

¹⁴ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Բ, Կոստանդին Միրանաթին (այսուհետև՝ Կոստանդին Միրանաթին), Թարգմանություն բնագրից, առաջարկ և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 213:

¹⁵ Կ. Ն. Յուզբաշյան, «Բագրատունյաց շրջանի» Հայաստանը միջազգային իրավունքի տեսակետից [Պատմա-քաղաքական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1975, № 1, էջ 48—49]:

¹⁶ К. Н. Юзбашян. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX—XI вв., М., 1988, с. 89.

¹⁷ Ռ. Ի. Մաքևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երևան, 1990:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 99:

¹⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1976, էջ 23:

²⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն 12 պրակով, պր. 4, Ս. Պողոսյան, Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանում, 9—13-րդ դդ., Երևան, 1958, էջ 13 (Ս. Պողոսյանը թագ ուղարկած արար խալիֆային անվանում է Ահմեդ Արուլ-Արաս), Հայ ժողովրդի պատմություն, խմբագրությամբ Ս. Գ. Ներսիսյանի, Երևան, 1972, էջ 207:

պահ տրդարացնել, քանի որ նրանք բյուզանդագետ չեն, ապա որոշ անվանի բյուզանդագետներին՝ այդ միտքը որդեգրելը ոչ մի կերպ բացատրելի չէ։ Այսպես, Գ. Օստրոգորսկին գրում է. «Աշոտ Ա-ը թագավոր ճանաչվեց խալիֆայի (885 թ.), ինչպես նաև բյուզանդական կայսեր (887 թ.) կողմից»²¹։ Իսկ Ա. Կաթողանը կրկնում է այդ միտքը. «Խալիֆայի փոխարքան 886 թ. Աշոտ Բագրատունու գլխին թագ գրեց, ճանաչելով Հայկական թագավորության ձևական (!) գոյությունը... Վասիլ Ա-ն իր կողմից նրան թագ ուղարկեց»²²։

Ա. Կաթողանը նույն հատորի երկրորդ մասի 4-րդ գլխում միանգամայն իրավացի գրում էր. «Աստվածային կայսրը համարվում էր տիեզերքի՝ Օյկու-մենեի տերը։ Նա միակ ճշմարիտ տիրակալն էր, այն դեպքում, երբ մնացած բոլոր իշխողները սոսկ արխոնտներ, «կառավարիչներ» էին։ Բյուզանդական քաղաքական տեսությունը երկար ժամանակ չէր համաձայնում «վասիլևս» (թագավոր—Հ. Բ.) տիտղոսը տալ Կարլոս Մեծի հաջորդներին»²³։

Ու վարող էր այդ մասին ամենից քաջատեղյակը լինել, քան դեպքերին ժամանակակից ու գլխավոր դերակատարներից մեկը՝ կաթողիկոս և պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին։ Ճիշտ է, նա կաթողիկոսական պթոնին բազմեց Աշոտ Ա-ի թագադրությունից 14 տարի անց (898—929 թթ.), բայց հազիվ թե այն ժամանակ շարքային վանական կամ քահանա լինել և կամ քաղաքականությունից հեռու կանգնած կիսագրագետ մի անձնավորություն։ Նա բարձրաստիճան հոգևորական էր, զարգացած, խոր գիտելիքների տեր մարդ։ Նա իր մեծարժեք «Պատմության» մեջ մասնավորապես գրում է Բագրատունիների թագավորության հռչակման փաստի մասին, կանգ առնում նրա միջազգային ճանաչման հարցի վրա։ Խալիֆան, գրում է նա, ուստիկան Հիսեբի միջոցով «առաքել... Աշոտոյ թագ թագաւորական... ե այլ ևս զգեստս թագաւորականս»²⁴։ Իսկ երբ խոսքը վերաբերում է Բյուզանդիային, պատմիչը գրում է. «Այլև մեծ կայսրն Յուլիանոս Բարսեղ, ոչ փոքր ինչ պայման խաղաղութեան և նուաճութեան և սիրոյ հաստատէր ընդ արքային մերոյ Աշոտոյ՝ որդի սիրելի գնա անուանելով»²⁵։ Սա Շիրակի պետության պաշտոնական ճանաչման, երկու պետությունների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման փաստաթուղթ է։ «Պայման խաղաղութեան և նուաճութեան և սիրոյ»-ն, ժամանակակից տերմինով արտահայտած, կլինի խաղաղ գոյակցության, բարեկամության և համագործակցության պայմանագիր։ Այստեղ խոսք չկա պետության գլխին թագավոր ճանաչելու մասին, այդպիսի կետ բացակայում է։ Իսկ «որդի սիրելի»-ն սովորական դարձվածք չէր. այն, ինչպես կտեսնենք, ուներ որոշակի նշանակություն։

Եթե մի պահ ենթադրենք անգամ, որ Վասիլ կայսրը Աշոտ Ա-ին թագ է ուղարկել (իսկ դա բացառված է), ապա այս դեպքում ևս նրան Յասլեւչ չէր ճանաչի։ Ինչպես տեսանք վերևում, բյուզանդական կայսերական իդեալի համաձայն աշխարհում գոյություն ունի մեկ թագավոր— Յասլեւչ, նա, ով

²¹ G. Ostrogorsky, Histoire de l'Etat Byzantin, Paris, 1956, p. 265 Գ. Օստրոգորսկին հետևողականորեն պաշտպանում է Բյուզանդիայի կողմից բուլղար իշխան Սիմեոնի՝ թագավոր հռչակվելը և ճանաչվելը։ Նա ուզում է կասկածի տակ զննել բյուզանդական կայսերական իդեան, թե կա մեկ վասիլևս-թագավոր՝ բյուզանդական կայսրը։ Գուցե իր այդ միտքը նա ուզում է լռելայն հաստատել նաև Աշոտի օրինակով։ Այդ մասին տե՛ս ստորև։

²² История Византии в трех томах, т. II, М., 1967, с. 191. Հասկանալի չէ, թե ինչու է Ա. Կաթողանը հայոց թագավորության գոյությունը «ձևական» համարում, երբ մի քանի տող առաջ գրել է, թե «869 թ. Հայաստանը փաստորեն անկախություն ստացավ»։ Գուցե формально (ձևականորեն)՝ ըստ թված է формальное (ձևական)՝-ի հետ։

²³ Նույն տեղում, էջ 157։

²⁴ Յասլեւչ և նույն կաթողիկոս Դրասխանակերտցի Պատմություն Հայոց (այսուհետև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի), Թիֆլիս, 1912, էջ 139։

²⁵ Նույն տեղում, էջ 140, նաև 285։

նստում է Կոստանդնուպոլսում: Մնացած բոլոր վեհապետները, Արևելքում թե Արևմուտքում Բասիլեոս չեն կարող լինել: Դեպքերից վեցից ավելի տասնամյակ անց, բայց X դ. սկզբներին (913 թ. հետո) կազմված մի փաստաթղթի հիման վրա ստեղծված և Կոստանդին Միրանաթին կայսեր գրչին պատկանող «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» (De cerimonialis aulae byzantinae) գրքում հիշված են 53 պետություններ և նրանց ղեկավարները (բացի հոգևոր պետներից): Գրքում ղույց է տրված, թե Կոստանդնուպոլսից ուղարկվող պաշտոնական գրություններում ինչպես պետք է կոչել յուրաքանչյուրին և ինչպես պետք է նրան դիմել: Նրանցից միայն մեկը՝ Բուլղարիայի գլխավորը կոչվում է Բասիլեոս, այն էլ «վերջերս» հատուկ նշումով. «Բուլղարիայի՝ կամավն աստուծո իշխանին (αρχων) ... Կոստանդին և Ռոմանոս հավատացյալ ի նույն աստված հոռոմայեցիների կայսրերը ցանկալի և հոգեկան որդի, կամավն աստուծո Բուլղարիայի ամենաքրիստոնյա ժողովուրդի իշխանին»: Վերջերս՝ գրվում է այսպես. «Կոստանդին և Ռոմանոս հոռոմայեցիների ի Քրիստոս աստված բարեպաշտ կայսրեր, մեր ցանկալի որդուն, տեր այսինչին, Բուլղարիայի թագավորին»²⁶: Որով, Բագոստունյաց թագավորության հռչակման ժամանակ, դրանից տասնամյակներ անց, Բյուզանդիայի համար աշխարհում կար մեկ թագավոր— Բասիլեոս. բյուզանդական կայսրը:

Կոստանդին Միրանաթինի «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» գրքի տվյալներով կայսրությունը ճանաչում էր և այսօրվա հասկացողությամբ չիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել հայկական հետևյալ իշխանությունների և, հայոց հասկացողությամբ, թագավորությունների հետ. Մեծ Հայք (Μεγάλη Ἀρμενία), այն է՝ Բագրատունյաց թագավորություն, Վասպուրական, Կողովուս, Տսրոն, Մոկք, Անձևացիք, Սյունիք, Վայոց Ձոր, Խաչեն, Սևորդիք, Ընդ որում, բոլորի գլուխները կոչված են αρχων (իշխան), բացառությամբ Մեծ Հայքի վեհապետի, որ կոչված է αρχων τών αρχόντων — իշխանաց իշխան: Աշոտ Ա Բագրատունին, նրա որդի Սմբատը. վերջինիս որդի Աշոտ Բ Երկաթը, Կոստանդին Միրանաթինի մի այլ՝ «Կայսրության կառավարման մասին» գրքի 44-րդ գլխում կոչված են αρχων τών αρχόντων — իշխանաց իշխաններ: Բերենք այդ աշխատության մեզ հետաքրքրող հատվածն ամբողջությամբ. «Իշխանաց իշխան Աշոտից (Աշոտ Ա—Հ. Բ.) առաջ, (նա Պարսկաստանի ամիրա Ասոսատայի (ամիրա Յուսուֆ արու Կասիմ իբն-ալ Սաջը—Հ. Բ.) կողմից գլխատված իշխանաց իշխան Սմբատի հայրն էր, որն ունեցավ երկու որդի՝ Աշոտին (Աշոտ Բ Երկաթը—Հ. Բ.) որն իրենից հետո դարձավ իշխանաց իշխան, և Ապասակին (թագավոր Աբասը—929—953 թթ.—Հ. Բ.), որն հետագայում մագիստրոսի աստիճանն ստացավ), այդ երեք ամրոցները՝ Պերկրին, Խալիատը և Արգեսը (Բերկրին, Խալթն ու Արճեշը—Հ. Բ.) գտնվում էին Պարսկաստանի (խալիֆայության—Հ. Բ.) տիրապետության տակ»²⁷:

²⁶ Կոստանդին Միրանաթին, էջ 153: Առաջին բուլղար իշխանը, որ 913 թ. թագավոր հռչակվեց, Սիմեոնն էր (893—927 թթ.): Բաղում ուսումնասիրողներ, սակայն, գրտնում են, որ դա ոչ թե կայսրության կողմից ճանաչում էր, այլ Սիմեոնի ինքնահռչակումը: Պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսը Սիմեոնի գլխին թագ չդրեց, այլ իր εϋχαριστιαν -ը՝ հոգևորականի հանդերձը վրան գցեց, «թագավոր տիտղոսը երբեք նրան չճանաչվեց և առավել ևս նրան չտրվեց Բյուզանդիայի կողմից»: Հարցի և բառամթիվ թեր ու դեմ կարծիքների մասին մանրամասն տե՛ս՝ Մ. Շապրիցոս-Չաֆաչ, 'II συνάντησι Συμεών και Νικολάου Μεταφυσ (Α΄ γούστου 913) εν τῇ Πλαίσια τῶν βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, Θεσσαλονίκη, 1972, ռ. լ. 68 չէջ.

²⁷ Կոստանդին Միրանաթին, էջ 10:

Կան հարցը հաստատող և այլ փաստեր: Այսպես, դեպքերին ժամանակակից Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի (901—907, 912—925 թթ.) նամակում, հասցեագրված Սմբատ Ա Բագրատունուն, վերջինս կոչված է *ἄρχων τῶν ἀρχόντων*²⁸ — իշխանաց իշխան: Վերջապես, Հովհաննես Ա Չմշկիկ կայսեր (969—976 թթ.)՝ Աշոտ Գ Բագրատունուն (953—977 թթ.) ուղղված նամակում (974 թ. դրված), որը հունարենից հայերեն է թարգմանվել Բագրատունիների արքունիքում, և նրա տեքստն օգտագործել է Հակոբ Սանահնեցին²⁹, նրա միջոցով էլ՝ Մատթեոս Ուռհայեցին, հասցեատերը կոչված է «Աշոտ շահնշահ Հայոց Մեծաց և իմ հոգեկան զաւակ»³⁰, իսկ վերականգնված նամակի հունարեն վերնագիրը (Ուռհայեցու մոտ պահպանվել է նրա հայերեն թարգմանությունը), կստանանք. 'Ασώτους ἀρχων τῶν ἀρχόντων τῆς Μεγαλῆς Ἀρμενίας καὶ ἐμὸν πνευματικὸν τέκνον ἀρχանաց իշխան Հայոց Մեծաց և իմ հոգեկան զավակ», այսինքն, այն, ինչ ցույց է տրված «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» գրքում: Քանի որ Հովհաննես Ա Չմշկիկի՝ Աշոտ Գ Բագրատունուն ուղղված 974 թվականի նամակում առկա է «իշխանաց իշխանը», որպես Բագրատունի թագավորի պաշտոնական անվանում (հանգամանք, որը ժխտում է 929-ից հետո Բագրատունիներին այն վերաբերելու մասին Կ. Յուլիանյանի տեսությունը): Վերջինս դրա բացատրություն էլ է գտնում: «Հիմքեր չկան (!),—գրում է նա,—մտածելու, որ (իշխանաց իշխան) տիտղոսը վերադարձավ (!) Բագրատունիներին»³¹: Եվ բերում է դեռևս 1870 թ. Ա. Ռամբոյի հայտնած կարծիքը, թե Չմշկիկի նամակի թարգմանության «շահնշահ» իբր հունարեն *πρωτος*-ն է՝ «առաջինը»: Եթե Չմշկիկի նամակում *πρωτος* էր, ապա հայր ինչու պիտի թարգմաներ «շահնշահ»:

Վասպուրականի վեհապետը ևս Կոստանդին Միրանաթինի երկում կոչված է *ἄρχων* (իշխան), հետևյալ նշումով. «որ այժմ իշխանաց իշխանի պատիվն է ստացել»³²: Այստեղ արձանագրված է Գագիկ Արծրունու՝ 908 թ. թագավոր հռչակվելու փաստը: Վասպուրականի վերջին թագավորն անգամ, Սենեբերիմ Արծրունին, Հովհաննես Սկիլիցեսի երկում *ἄρχων* (իշխան) է կոչված³³:

Այսպիսով, մենք ունենք միանգամայն հավաստի փաստեր, որ բյուզանդական արքունիքը թագավոր (*βασιλεὺς*) չի կոչել Բագրատունիներ Աշոտ Ա-ին, Սմբատ Ա-ին, Աշոտ Բ Երկաթին, Աբաս Բագրատունուն (սրան իշխանաց իշխան էլ չի կոչել, այլ պարզապես մագիստրոս) և Աշոտ Գ Ողորմածին: Հովհաննես Սկիլիցեսից հայտնի է, որ Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունին ևս թագավոր չի կոչված, անգամ իշխան (*ἄρχων*), այլ շատ հասարակ՝ «Անիի տոպարխ» (*τοῦ Ἀνίως τοπάρχης*)³⁴, իսկ նրա եղբայր Աշոտը, ինչ-

²⁸ Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters. Greek Text and English Translation by R. J. H. Jenkins and L. G. Westerink. Dumbarton Oaks Texts two, Washington, 1973, p. 446.

²⁹ Լ. Խաչիկյան, Հակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր 11-րդ դարի (Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1971, № 1, էջ 36—37):

³⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն (այսուհետև՝ Մատթեոս Ուռհայեցի), Վաղարշապատ, 1898, էջ 19:

³¹ К. Н. Юзбашян, *Изд. 2-е*, էջ 86:

³² Կոստանդին Միրանաթին, էջ 151:

³³ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, դիրք Գ, Հովհաննես Սկիլիցես (այսուհետև՝ Հովհաննես Սկիլիցես), թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979, էջ 86:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 146:

պես կտեսնենք ստորև, Մեծ Հայքի էքսուսիարխս Այստեղ նշենք, որ Բագրատունի և Արծրունի թագավորներից շատ ավելի մեծ կշիռ ունեցող Կիլիկյան Հայաստանի թագավորը, որ իսկապես Բյուզանդիայից թագ ստացավ, բյուզանդական բոլոր հայտնի փաստաթղթերում կոչված է *rex* (rex) և միայն *patris*: Բասիլևս-ի և ռեքսի տարբերությունը ցույց է տրված բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Կինեամոսի գրքում: Նա գրում է. «Լատինները Բասիլևս-ին (թագավորին) իմպերատոր են սովորաբար կոչում, նկատի ունենալով, որ նա գերազույն իշխանության տերն է. իսկ երկրորդ կարգի տիրակալներին *patris* են անվանում»³⁵, Ուստի, ճիշտ չէ պնդել, որ Բյուզանդիան Աշոտ Ա-ին թագավոր (բասիլևս) ճանաչեց և նրան թագ ուղարկեց: Հովհաննես Դրասխանակերտցու լուսբյունն էլ փաստ է՝³⁶ *argumentum ex silentio*: Բյուզանդիան հայոց թագավորներին Բասիլևս չի ճանաչել և թագավորական թագի ուղարկել չի տալիս: Սրա ապացույցն էլ ունենք նյութական մշակույթի հուշարձաններում: Ազթամարի տաճարի քանդակների թվում կա նաև Գագիկ Արծրունու քանդակը: Նրա գլխին թագ չէ, այլ արաբական չալմա: Սանահնի և Հադսուտի վանքերի պատերին պահպանվել է Սմբատ Բ թագավորի քանդակը, սրա գլխին ևս չալմա է: Վերջապես Անիում գտնված Գագիկ Ա Բագրատունու արձանի գլխին էլ թագ չկա, այլ նույն արաբական չալման: Եթե 908 թ. թագավոր հռչակված Գագիկ Արծրունու վերաբերյալ դա բացատրենք Արծրունիների՝ դեռևս խալիֆայից կախման մեջ լինելու հանգամանքով, ապա ինչպե՞ս բացատրենք Գագիկ Ա Բագրատունու դեպքում, որ թագավոր կոչվեց Բագրատունյաց թագավորության հռչակումից հարյուր և ավելի տարիներ անց, երբ խալիֆայից կախման մեջ լինելու մասին այլևս խոսք չի կարող:

Քանի որ խոսվեց Բագրատունյաց թագի վերաբերյալ, անհրաժեշտ ենք գտնում կանգ առնել ն. Մառի այդ առթիվ արտահայտած կարծիքի վրա, որն անհավանական ենք համարում: Ելնելով Վարդանի պատմության մեջ առկա հիշատակությունից, մե իբր Վասիլ Ա կայսրը Աշոտ Ա Բագրատունուց թագ է խնդրել և նկատի ունենալով այն, որ Արշակունիների ժամանակ Բագրատունիները քաղաքներ էին, ն. Մառը հավատացած է, որ Արշակունի թագավորների թագը, Արշակունիների անկումից հետո դուրս շարունակ պահվում էր Բագրատունիների մոտ և ուղարկվել է Վասիլին: Բայց Բագրատունիները թագավորության արարողությունը կատարողներն էին. դա մի՞թե նշանակում է նաև, որ արքայական թագը նրանց մոտ էր պահվում: Կարծում ենք, որ թագը հենց Արշակունիների գանձարանում պիտի պահվեր: Քաղաքի միաժամանակ քաղապան չէր. Շարունակելով իր միտքը, ն. Մառը կարծում է, որ եթե անգամ Վասիլին ուղարկված թագը հենց Արշակունիներից եկածը չէ, ապա Բագրատունիների թագը հիշեցնում էր կամ հավանում էր հիշեցնել Արշակունիների թագը: «Որով,—գրում է ն. Մառը,—Բագրատունիների այս թագավորական թագը հանդիսանում էր Բագրատունիների՝ Արշակունիներից առաջացած թագավորական իշխանության էմբլեմը, արտահայտությունն այն բանի, որ Անիի Բագրատունիները Հայաստանում վերականգնում էին Արշակունյաց թագավորությունը»³⁷:

Եթե IX դ. վերջին գոյություն ունենալով Արշակունյաց թագը կամ նրա նմանությամբ ստեղծվածը, ապա Բագրատունի արքաներն իրենց գլխին ինչու՞ իսլամական չալմա պիտի դնեին: Ինչ էլ լինի, ն. Մառի տեսակետը ոչնչով ապացուցել հնարավոր չէ: Վերջապես, եթե գոյություն ունենալով քրիստոնյա պետությունից ստացած թագ, վրան Քրիստոսի խաչը, ապա Աշոտ

³⁵ Ioannis Cinnami, Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. rec. Augustus Meineke, Bonnæ, 1836, p. 69.

³⁶ Н. Я. Марр, Ани, Ереван, 1939, с. 109, 112—113.

Ան ինչո՞ւ իր գլխին չալմա պիտի դնե՞ր: Պատահական չէ, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Կոստանդին Միրանաթին կայսրին դրած նամակում խուսափում է Սմբատին քաղաքը կոչելուց. դա կիրառենցներ կայսրին, այլ պարզապես անվանում է «բոլորից արեւելեայցս գլխաւոր», «որ հոգեւորապէս արժանացաւ անուանիլ ի ձէնչ որդի ձեզ ծառայն ձեր»⁸⁷: «Արեւելքի» բազմաթիւ իմաստներից, որ հանդիպում ենք հայկական և բյուզանդական աղբյուրներում⁸⁸, մեկն էլ բյուզանդական արքունիքի ընդունածն է՝ Μεγαλή Ἀρμενία (Մեծ Հայքը): Հովհաննես Դրասխանակերտցին «Արեւելք» ասելով հավանաբար դա նկատի ունի, թեև բացառված չէ, որ դրա տակ նա հասկանում է նաև Շիրակի Բագրատունիներից վասսալական կախման մեջ գտնվող մյուս իշխանութիւնները, այդ թվում աղվանից, վրաց և եգեբրացվոց իշխանութիւնները: Կաթողիկոսը կայսրից խնդրում է, որ նա փրկի իր՝ կայսեր «զվիճակ ժառանգութեան»⁸⁹, այսինքն, արտահայտվում է այնպես, ինչպես ընդունված է բյուզանդական արքունիքում: Դեպքերից 250 տարի անց, երբ Կիլիկիայի իշխան Լևոն Ա-ը (1129—1137 թթ.) փորձեց թագավորական թագ կապել, կարմիր սանդալներ հագնել՝ թագավորական իշխանութիւնն նշանակները, դա գազազեցրեց կայսրին, որի տրամադրութիւններն արտահայտեց նրան ներքողող Միքայել Իտալիկոսը. «Արդ, ի՞նչ կոչեմ քեզ, ով բարբարոս հայ, որ ճիշտ լինի: ...Դու թագավոր, քե՞զ դիագեման, քե՞զ սանդալները: Մի՞թե չէիր հասկանում, որ այդպես վարվելով քո վրա ես հրավիրում կայսեր շանթերը: Քո ամբարտաւանութիւնը ավելի մեծ է, քան Իբսիդինը, գործածող լաիքութիւնը՝ ավելի մեծ, քան Տանտալոսինը, ո՞վ դու իսկական Սալմոնես»⁹⁰:

Հենց այս փաստն էր, որ առիթ դարձավ բյուզանդական բանակների Կիլիկիա ներխուժման, Լևոն իշխանի և նրա որդի Թորոսի գերեվարման և Կիլիկիայի հայկական իշխանութիւնն ժամանակավոր վերացման:

Արդ, Բյուզանդական կայսրութիւնն այդ «իշխանաց իշխանների» ճանաչում էր որպէս անկախ պետութիւն ինքնիշխան վեհապետներ: Հովհաննես Դրասխանակերտցու նամակում, ինչպես տեսանք, Սմբատ Ա-ի վերաբերյալ ասված է, որ հայոց թագավորը կայսրից «արժանացաւ անուանիլ... որդի ձեզ ծառայն ձեր»: Բյուզանդական աղբյուրներում ևս այդ միտումը կա: Այլ հարց է, թե՞ դա ինչքանով էր իրականութիւնը համապատասխանում: Գագիկ Բ Բագրատունին, ըստ Հովհաննես Սկիլիցեսի, «թեև շարունակում էր հռոմայեցիների հետ խաղաղութիւն ու զինակցութիւն պահպանել, բայց իր ձեռքում էր պահում նաև հորենական իշխանութիւնը և չէր ուզում այն հռոմայեցիներին զիջել, հակառակ հոր թողած փաստաթղթի»⁹¹, ...Գագիկը, թեև իրեն հռոմայեցիների ծառան էր խոստովանում, չէր ուզում հրաժարվել հռոմեական իշխանութիւնից»⁹²: Այնուամենայնիվ, փաստ է, որ կայսրութիւնը նրանց համարում էր իր վասսալներ: Այսպես, ըստ բյուզանդական արքունիքի հասկացողութիւն, «քանի որ իշխանաց իշխանը հռոմայեցիների կայսեր ծառան է համարվում, որովհետև [կայսրն է] նշանակում նրան և ընձեռում այդ պատիվը, ապա պարզ է, որ նրա տիրապետութիւն

⁸⁷ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 276—277:

⁸⁸ Sht. В. А. Арутюнова-Финдзян, К вопросу о термине «Восток» в конце X—XI вв. (Византийские очерки. Труды советских ученых к XVI международному конгрессу византинистов. М., 1982, с. 114 и сл.).

⁸⁹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 280:

⁹⁰ Հ. Մ. Բարթիկյան, Միքայել Իտալիկոսի «ներքողանք» և Կիլիկիայի հայոց առաջին թագավորի խնդիրը (ՊՔՀ, 1984, № 4, էջ 221):

⁹¹ Հովհաննես Սկիլիցեսը սխալմամբ Գագիկ Բ-ին Հովհաննես-Սմբատի որդին է համարում: Իրականում նա Աշոտ Դ-ի, Հովհաննես-Սմբատի եղբոր որդին էր:

⁹² Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 147:

տակ գտնվող ամրոցները, քաղաքներն ու ղյուղերը հռոմայեցիների կայսեր [սեփականությունն] են»⁴³,

Ինչպես վերևում ասվեց, խնդիրը հանգամանորեն ուսումնասիրել է Կ. Յուզբաշյանը: Բայց մի շարք հարցերում, մեր կարծիքով, հեղինակը հանգել է ոչ համոզիչ եզրակացությունների, որոնց վրա անհրաժեշտ ենք գրտնում հատուկ կանգ առնել: Նախ, յոթնորորդի դարի Բյուզանդիայի իշխանաց իշխան տիրողոսը. Կ. Յուզբաշյանը գա համարում է բյուզանդական պատվաստիճան, որ տրվում է կայսրության կողմից հայոց մեկ իշխանի, ցանկության դեպքում, ետ է վերցվում և տրվում մի ուրիշի, որ տվյալ պահին Հայաստանում կարող է լինել միայն մեկ «արքունիների արքուն»⁴⁴, 'Արքայն Բյուզանդիայի ամենահին էլ բյուզանդական պատվաստիճանն է, այլ հայոց իշխանաց իշխան տիրողոսի հունարեն թարգմանությունը⁴⁵: Այն բյուզանդական արքունիքի կողմից չի տրվում, այլ նրա կողմից այդպիսին է ճանաչվում կայսրության կողմից: Ոչ մի վաստ չունենք, որ այդ պատվաստիճանը կայսրությունը որևէ մեկից «ետ է վերցրել» և, առավել ևս, «ուրիշին տվել»: Մենք վերևում տեսանք, որ Կոստանդին Միրանաթինի գրքում միաժամանակ հիշվում են երկու Բյուզանդիայի իշխանները— իշխանաց իշխաններ, Բագրատունին և Արծրունին: Իր անհամոզիչ միտքը հաստատելու համար Կ. Յուզբաշյանը որոշում է անգամ կոնկրետ թվականը՝ 929 թ., երբ Բագրատունիների իշխանաց իշխան պատվաստիճանը «տրվել է» Արծրունիներին: Սա պատահական թվական է, այլ Աշոտ Բ-ի մահվան տարեթիվը: Աշոտը պետք է մեռնի, որպեսզի բյուզանդական արքունիքը Վասպուրականի Գագիկ Արծրունուն դարձնի իշխանաց իշխան՝ մեկին, միայն մեկին: Կ. Յուզբաշյանը գրում է, որ Բյուզանդիայի համար Աշոտ Բ Երկաթն էր վերջին Բագրատունին, որ կրում էր «արքունիների արքուն» կոչումը:

Ինչպես հայտնի է, Կոստանդին Միրանաթինի «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» գրքում որևէ թվական չկա: Հիշյալ աշխատության երկրորդ գրքի 48-րդ գլուխը՝ «Այլազգիների ուղարկվող նամակների վերնագրերը» շարունակ «նորոգվել է», նկատի առնելով տվյալ ժամանակի իրողությունը: Եթե Վասպուրականի իշխանի տիրողոսը «այժմ իշխանաց իշխան» է, նշանակում է ավելի վաղ բնագրում «իշխանաց իշխան» էր, այլ «իշխան»: Եթե Բուղարիայի վեհապետի մասին գրված է, որ նա «իշխան» է, բայց «վեհապետ», նրան հասցեագրված նամակում «գրվում է ... Բուղարիայի թագավորին», դա նույն բանի մասին է վկայում:

Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» գիրքը մեզ հասած տեսքով գրվել է 956—957 թթ. ոչ առաջ: Ասել է՝ այդ տեքստն է Կոստանդին Միրանաթինն ընձեռել իր արտաքին գործոց գրասենյակին՝ հագտագործումն: Եթե այդպես է, ապա ընդունել Կ. Յուզբաշյանի տեսությունը՝ տվյալ պահին մեկ իշխանաց իշխանի առկայության մասին, նշանակում է, որ Կոստանդին Միրանաթինը թյուրիմացության մեջ է գցում արտաքին գործոց նախարարության գրասենյակի աշխատողներին՝ ցույց տալով, որ Հայաստանում կա երկու իշխանաց իշխան: Եթե նույն Կ. Յուզբաշյանի կարծիքով Բագրատունիները 929-ին դադարել են իշխանաց իշխան լինելուց, ապա բյուզանդական արքունիքի համար ի՞նչ դարձան, սովորական իշխան: Սխալ կլինի պնդել, որ Բյուզանդիան նրանց այլևս ոչ մի նամակ չի հղել: Իսկ սովորական իշխանին հասցեագրված նամակը կարող էր երեք սովորականոց ու-

43 Կոստանդին Միրանաթին, էջ 11:

44 Կ. Յ. Յուզբաշյան, Խոստանոս Լևկապենոս կայսեր անհայտ հասցեատերը (2002 թ. Լրաբեր հաս. դիտ., 1974, № 1, էջ 41—42), նույնի՝ Армянские государства эпохи Багратидов. с. 85.

45 Որ յոթնորորդի դարի ժամանակ էլ իրար, զրեւ էին գեղեցիկ Հայկազյան լեզվի բարբառի ճշգրտակեցը, նույնպես է՝ յոթնորորդի դարի ժամանակները: Կ. Յուզբաշյանի մենագրության մեջ սակայն չի տրվում ասված, որ յոթնորորդի հայկական իշխանի պատճենումն է (էջ 66):

կե կնիք կրել: Հայաստանի մնացած ութ իշխաններին ուղարկվող նամակները և ոչ մի սուլիդի կնիք չէին կրում: Ասել է՝ Բագրատունիներին նույնպես, Բայց չէ՞ որ հայտնի է, որ նրանք ստանում էին երեք սուլիդանոց կնիքով նամակներ:

Պնդել, որ Հայաստանում տվյալ պահին կարող է լինել միայն մեկ «արքունների արքուն», նշանակում է չգիտենալ կամ անտեսել կայսրությունների, այդ թվում և Բյուզանդական կայսրության հիմնական սկզբունքներից մեկը՝ «բաժանիր, որ տիրես»: Բյուզանդիայի համար անհրաժեշտ էր Հայաստանը ջլատված տեսնել, և ոչ միասնական մի տերություն: Նա կուզենար իրար դեմ լարել տարբեր իշխանավորներին, որպեսզի պղտոր ջրի մեջ ձուկ որսար: Պատահական է, որ Բագրատունի և Արծրունի իշխանաց իշխաններին (թագավորներին) ուղարկվող բյուզանդական արքունիքի նամակներին կըցված ոսկե կնիքը նույն՝ երեք սուլիդ կշիռն ունեն: Եթե մեկը մյուսից տարբերվեր, ապա պիտի նշանակեր, որ Բյուզանդիան Հայաստանի գերագույն տեր է ճանաչում նրանցից մեկին: Պետք է հավասար կշիռ ունենար, որ երկուսի միջև առաջնության մասին վեճը միշտ բորբոքված մնար: Դա չէ՞ր պատճառը, որ Աշոտ Բ-ն իրեն «շահնշահ» եռնեց, ոռպեսզի ինքը լինի համայն Հայաստանի գերագույն վեհապետը: Այդ «շահնշահի» մեջ հայերը և բյուզանդացիները տարբեր իմաստ էին դնում: Բագրատունիները դրա տակ «արքայից արքա» էին հասկանում, բյուզանդացիները՝ պարզապես «իշխանաց իշխան», որպիսիք կարող էին մի քանիսը լինել:

«Բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքը բյուզանդական տրբունիքը Հայաստանի տարբեր իշխանությունների նկատմամբ գործադրում էր և այլ ճանապարհներով: Լավագույն փաստը Տարոնի իշխան Գրիգորին մագիստրոսի՝ օտարերկրացուն պարգևվող բարձրագույն պատվաստիճանն էր և վերջինիս հասնող տարեկան տասը լիտր (720) ոսկեդրամը և տասը լիտր արծաթը: Այս ճանապարհով Բյուզանդիան մեկ քարով երկու նապաստակ խփեց, ոչ միայն Տարոնի իշխանավորների միջև թշնամություն սերմանեց, այլև՝ Տարոնի իշխանի և հայկական այլ իշխանությունների ղեկավարների: Կոստանդին Միրանաթինի վկայությամբ, «կայսեր (Լևոն Զ-ի) դեպի Տարոնի իշխանը ցուցաբերած սիրալիրությունը Վասպուրականի իշխան Գագիկի, վրաց կուրապաղատ Ատրներսեհի և իշխանաց իշխան Աշոտի (իրականում երեքն էլ ահա՛ ժամանակ թագավորներ էին հռչակված—Հ. Բ.) նախանձը գրգռեց, նախանձ, որ գնալով բորբոքվեց, նրանք բողոքեցին կայսեր (Ռոմանոս Ա կեկապենոսին—Հ. Բ.), թե ինչի՞ համար Տարոնացին միայն պիտի կայսերական ռոճիկ ստանա, իսկ իրենք բոլորը՝ ոչ, նրանք հարց էին տալիս. «Նա մեզանից ի՞նչ ավել ծառայություններ է մատուցում և կամ մեզանից ինչո՞վ է ավել օգուտ տալիս հռոմայեցիներին: Հետևաբար պետք է, որ կա՛մ մենք էլ նրա նման ռոճիկ ստանանք, կա՛մ թող նա էլ չստանա այդ պարգևը»⁴⁶: Ահա այս ձևով Բյուզանդիան Տարոնին զրկեց նաև հայկական պետական այլ միավորումների հնարավոր աջակցությունից, եթե դրա անհրաժեշտությունն առաջանար: Տարոնը բյուզանդական ագրեսիայի դիմաց մնաց մեն-մենակ և ի վերջո զոհ գնաց:

Վերջապես, իրականությանը չի համապատասխանում Կ. Յուզբաշյանի պնդումը, թե «սուլյն տիտղոսի մեզ հայտնի բոլոր կրողները հայաստանցի թագավորներ են, ...նիմֆ չկա ենթադրելու, որ բյուզանդական արքունիքը, խախտելով ավանդույթը (sic!) ..., այդ տիտղոսը շնորհեց ոչ հայաստանցուն»⁴⁷: Ո՛չ, հիմք կա: Բյուզանդիան այդ տիտղոսով էր դիմում նույն որոշ արաբ ամիրաների⁴⁸:

⁴⁶ Կոստանդին Միրանաթին, էջ 7:

⁴⁷ ՀՄՄՀ ԳԱ Լրաբեր, հաս. գիտ., 1974, № 1, էջ 39:

⁴⁸ Տե՛ս R. L. Memager, *Amiratus—'Amirats. L'Emirat et les origines de l'Amirat* (X^e—XIIIe siècles), Paris, 1960 (apud: *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. 54 (1961), p. 200).

Բյուզանդական կայսեր համար հարևան և ոչ հարևան պետությունների ղեկավարները կոչվում էին իշխան, իշխանաց իշխան, նաև կուրապաղատ, էքսուսիոկրատոր, էքսուսիաստես, եթե խոսքը վերաբերում էր Արևելքին: Ունեթ, պրինցեպս էին անվանվում Արևմուտքի վեհապետները: Նրանք կայսեր համար «որդի» էին, «հոգեկան որդի» կամ «եղբայր»: Եթե խոսքը վերաբերում էր Հռոմի պապին, ապա նա կայսեր «հոգեկան հայրն» էր: Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի համար հայոց կաթողիկոսը «սիրելի եղբայր» էր: Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսը Հովհաննես Դրասխանակերտցուն դիմում է հետևյալ կերպ. «յաւէտ սիրելի եղբոր մեծութեամբ՝ Յովհաննու կաթողիկոսի Հայոց Մեծացաւ»⁴⁹:

Կայսրության հասկացողությամբ «որդի» էր իրենից այս կամ այն չափով վասալական կախման մեջ գտնվողը, հավասարազոր պետության (միայն քրիստոնյայ) ղեկավարը կայսեր «եղբայրն» էր կամ «հոգեկան եղբայրը»: Սաքսոնիայի, Բավարիայի, Գալիայի, Ֆրանկիայի և Գերմանիայի ունեթները կայսեր «հոգեկան եղբայրներն» էին: Մուսուլմանական տերությունների ղեկավարները, օրինակ, Եգիպտոսի ամիրապետը, կայսեր «սիրելի բարեկամն» էր: Ալդպիսին էր և Հնդկաստանի վեհապետը: Մեծ Հայքի (Բագրատունի) վեհապետը կայսեր «հոգեկան որդին» էր, որ հավանաբար տարբերվում էր սովորական «որդուց», թեև Աշոտ Բ Երկաթը, «մինչդեռ էր ի Հռովմայեցուց տերութեանն՝ ապա մեծաւ շնորհակալութեամբ և բարեխորհուրդ ծառայական խոստումաւ խնդրէ հրաժեշտ դառնալոյ անդրէն ի հայրենի տէրութիւնն ի կայսերէն»⁵⁰: «Ծառայական խոստմամբ» նշանակում է վասալական կախմամբ: Եթե նկատի առնենք X դ. սկզբում Հայաստանում տիրող ծանր կացությունը, Աշոտի հոր՝ Սմբատ Թագավորի նահատակությունը Յուսուֆ ամիրայի կողմից, ապա Բյուզանդիայի օգնությանը դիմողը կարող էր նման խոսքեր ասած լինել: Ալդպիսին էր վիճակը և Սմբատի կենդանության օրոք: Ըստ Դրասխանակերտցու, կայսր Լևոն Զ-ն «մեծ քան զայն այլն էր», այսինքն՝ Սմբատը, «զի ուրդի սիրելի կայսր զՍմբատ իւր անուանիր»⁵¹:

«Հոգեկան որդի» էին նաև Ալանիայի իշխանը, Բուլղարիայի իշխանը մինչև «թագավոր» կոչվելը: Թագավոր կոչված ժամանակ նա արդեն «սիրելի որդի» էր, ինչպես Աշոտ Ա Բագրատունին⁵²: և Սմբատ Ա Բագրատունին⁵³, Աշոտ Գ Ողորմածը, ինչպես տեսանք, «հոգեկան զաւակ» էր: Ինչ վերաբերում է հայոց թագավորին, ապա բյուզանդական կայսրը նրա համար «հայր» էր: Սմբատ Ա Բագրատունին բյուզանդական կայսր Լևոն Զ-ին դիմում է «իբրև վեհագունի քան զինքն և հօր հաւազաւոր»⁵⁴:

Իր հերթին Բագրատունի թագավորը «հայր» էր վրաց թագավոր Ատրնեբրսեհի և եգերացվոց թագավոր Կոստանդինի համար: Սմբատը վրաց կուրապաղատ Ատրնեբրսեհին «թագ կապեալ... կացուցանէ զնա թագաւոր վրաց աշխարհին և երկրորդ իւրոյ տերութեան զնա հաստատէ»⁵⁵: Բյուզանդիան Ատրնեբրսեհին ոչ մի անգամ թագավոր չի կոչել, այլ «Իւերիայի կուրապաղատ»: Ինչ վերաբերում է եգերացվոց թագավորին, ապա նա էլ թագավորական կոչումը ստացավ Սմբատից. «Զգեստաւորէ զնա թագաւորական զգեստու և դնէ խոյր ոսկի ընդելուզեալ մարգարտով ի գլուխ նորա, և ականա-

49 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 266:

50 Նույն տեղում, էջ 292:

51 Նույն տեղում, էջ 159:

52 Նույն տեղում, էջ 143:

53 Նույն տեղում, էջ 200:

54 Նույն տեղում: Հարցի մասին ընդհանրապես տե՛ս Héléne Ahrweiler, L'idéologie politique de l'Empire Byzantin, Paris, 1975, p. 46—47.

55 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 184:

կուռ ոսկի կամար ածէ ընդ մէջ նորա»⁵⁶: Կոստանդին թագավորը «միապե-- տեառ զիր սեպհական տէրութիւնն, ի բազում հնազանդութիւն և մտեմա- կան ծառայութիւն համախոհութեան զինքն արքային Սմբատայ բերէ սակս հաւաքումն նախախնամութեան նորա առ նա»⁵⁷. Երբ Կոստանդինը փորձում էր Սմբատի առանձին տարածքներին տիրանալ, վրաց թագավոր Ատրնեբ- սեհը պախարակեց նրան, որպեսզի նա «ոչ շամբուշ մտօք ընդ վեհս քան զինքն հակառակի»⁵⁸:

Վերևում նշվեց, որ խալիֆան Աշոտ Ա Բագրատունուն ուղարկեց «թագ թագաւորական և զգեստս թագաւորականս», նույնպես և նրա հաջորդ Սըմ- բատ Ա-ին. «...ապա թագ արքայութեան նմա բերեալ մատուցանի յիշխանէ անտի Իսմայէլեանն Ափշնէ, որ յԱտրպատականի՝ ի հրամանէ ամիրապետին իւրեանց. ընդ նմին և ոսկիակուռ զգեստ, և նժոյգս իբրև օղապարիկս ի զարդս և ի զէնս ոսկիակուռս պէճնապայծառս»⁵⁹: Երկրորդ անգամ, այս ան- գամ Ափշինի մահից հետո, խալիֆան, «երևելի զգեստ արքունական, և թագ արքայական և կամար ակնակապ ի համակ ոսկոյ, և սուսեր պատուական և երիվարս օղապնացս իմն կազմուածով զինուց և զարդուց առաքէ Սմբա- տայ»⁶⁰:

Սա հասկանալի է. ամիրապետի իրավասությանն է վերաբրում հարե- վան երկրի վեհապետին թագավոր ճանաչել կամ ոչ: Բայց ինչպե՞ս բացատ- րենք հետևյալ փաստը: Սմբատ Ա-ին թագ է ուղարկում և Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆը: Ամիրան այդ իրավունքն ունե՞ր: Նամանավանդ եթե նկա- տի ունենաք, որ «ոստիկանն Յուսուֆ ղայսու ժամանակաւ յապստամբու- թիւն զինքն զինեալ ընդդէմ ամիրապետին մեծի»⁶¹: Նույն Յուսուֆը Գագիկ Արծրունու և Սմբատ Ա-ի միջև սեպ խրելու համար ստայր նմա (Գաղիկին— Հ. Բ.) թագ արքայական և պատիւս և պարգևս արքունական, ի քակտումն միաբանութեան նոցա»⁶²: Երբ Գագիկը գնաց Ատրպատական՝ Յուսուֆի մոտ, «կրկին թագիւ առ ի նմանէ պսակեալ»⁶³, Հովհաննես Դրասխանակերտցին չի նշում, որ դա կատարվեց ամիրապետի հրամանով: Ասել է՝ տրվածը պարզ թագ-չալմա էր և ոչ թագավորական ճանաչում, որ սովորական մի ամիրայի իրավունքը չէր:

Եզրափակենք: Բյուզանդական կայսրությունը ճանաչելով հայկական պետությունը, այդուհանդերձ, այն չճանաչեց որպես թագավորական իշխա- նություն: Ընթերցողի մեջ թող չստեղծվի այն տպավորությունը, թե ով ըն- դունում է Բյուզանդիայի կողմից Աշոտ Ա-ին թագ ուղարկելու վարկածը, նա «հայրենասեր» է, իսկ չընդունողը՝ պակաս կամ ոչ «հայրենասեր»: Հալ- րենասիրության հարց չկա այստեղ, կա բյուզանդական կայսերական իդեան, որը չի բխում ո՛չ Հայաստանի և ո՛չ այն ժամանակվա բոլոր պետութայնների ու նրանց վեհապետների ցանկութունից: Յուրաքանչյուր վեհապետ իրա- վունք ուներ իր երկրում կրել իր ցանկացած տիտղոսը, բայց կայսրությունը դրան ո՛չ կարևորություն էր տալիս, ո՛չ էլ հաշվի առնում: Մակեդոնական հարստության հիմնադիր Վասիլ Ա-ն հազիվ թե կայսերական իդեան, առա- ջին անգամ լինելով, խախտեր հօգուտ Աշոտ Ա-ի, որը բյուզանդական կայ- սեր համար «որդի» էր ու «ծառա», և հազիվ թե իրեն հավասարազոր հա- մարեր Աշոտ Բագրատունուն: Կայսերական իդեայի գոյությունը ժխտելը նշանակում է աճարարությամբ զբաղվել:

56 Նույն տեղում, էջ 200:

57 Նույն տեղում, էջ 202:

58 Նույն տեղում, էջ 200:

59 Նույն տեղում, էջ 147:

60 Նույն տեղում, էջ 193:

61 Նույն տեղում, էջ 203:

62 Նույն տեղում, էջ 209:

63 Նույն տեղում, էջ 212:

Բայց դա ամենին չի նշանակում, որ կայսրության համար Հայաստանի կշիռը երկրորդական էր: Նա շատ ավելի ծանր էր կշռում, քան Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր պետությունները, բացառյալ արաբական խալիֆայությունը: Բյուզանդական աղբյուրներում, հասկանալի է, այդ մասին ուղղակի փաստ գոյություն չունի, բայց հարցը կարելի է պարզել ստուգորեն բյուզանդական կառավարության՝ այդ պետությունների ղեկավարներին ուղարկվող պաշտոնական դրություններին կցված ոսկե կնիքի կշռով: Բաղդադ, արբասյուն խալիֆային ուղարկվող գրության կնիքը կշռում էր չորս սուլիդ (դահեկան), այդքան էլ՝ Եգիպտոսի ամիրային: Հաջորդը Բագրատունի և Արծրունի թագավորներն էին, կնիքը կշռում էր երեք սուլիդ: Իբերիայի, Աբազգիայի (Աբխազիայի), ռուսաց, հունգարացիների, պեչենեգների վեհապետներին ուղարկվող դրությունների կնիքը կշռում էր երկու սուլիդ: Այդքան էլ Արևմուտքի պետությունների ղեկավարներին՝ Հռոմի պրինցեպսին, Սարդինիայի իշխանին: Իսկ մեկ սուլիդ⁶⁴ Ֆրանկիայի ռեքսին, Երջանիկ Արաբիայի տիրակալին*:

⁶⁴ Կոստանդին Ծիրանյան, էջ 151—154:

* Շարունակությունը տե՛ս «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1996 թ. № 2-ում: